

МОВНЕ ПЛАНУВАННЯ Й ТЕРМІНОЛОГІЯ

© Боярова Л., 2004

У статті пропонується загальний аналіз мовного планування в українській термінології (20-і рр. XX ст. – початок XXI ст.). Автор виділяє три періоди: 1) 20-і рр. – сер. 30-х рр. XX ст.; 2) друга половина 30-х рр. – 80-і рр. XX ст.; 3) 90-і рр. XX ст. – початок XXI ст. Підґрунтя для виділення періодів: мета мовного планування в термінології, мовна політика в державі, критерії нормативності термінів.

The general analysis of language planning in Ukrainian terminology is proposed in the article (the 20s of the XX century – the beginning of the XXI century). The author picks three periods: 1) the 20s – the middle of the 30s of the XX century; 2) the second half of the 30s – the 80s of the XX century; 3) the 90s of the XX century – the beginning of the XXI century. The basis for picking the periods is: the aim of language planning in terminology; the language policy in the State; the criteria for normative terms.

Термін *мовне планування* (МП) розуміємо як різні способи свідомого впливу людини на мову, а також як попередньо заплановані змінювання її засобів і форм. Упорядкування, уніфікація та стандартизація термінології – це, власне, планове вдосконалення слів і словосполучень, що номінують спеціальні поняття всіх галузей знання і діяльності людини. На сьогодні нема дослідження, в якому б узагальнювали досвід мовного планування саме у вітчизняній термінології. Проте останнім часом шораз більшого значення набуває і практичний, і теоретичний аспект програмування якісних змін в українських терміносистемах. Мета цієї статті – зробити загальний аналіз мовного планування в українській термінології за досить великий проміжок часу (20-і рр. XX ст. – поч. XXI ст.).

Основи теорії мовного планування розробив свого часу Е. Хауген, який запропонував і назву – language planning. Як відомо, у теоретичній лінгвістиці Заходу довгий час точилися суперечки, особливо в 50-і рр. XX ст., про можливість людини втручатися в розвиток мови та впливати на цей розвиток, і роботи Хаугена були, власне, відповіддю тим ученим, які обстоювали тільки споглядальну позицію щодо мови. За Хаугеном, нормативну лінгвістику, яка подає приписи мовцям у користуванні мовою, можна розглядати як певний вид керування цією мовою. Науковець підкреслював, що ситуації, в яких відбувається мовне планування, не виняткові, а, навпаки, звичайні і досить поширені. Спочатку Хауген обмежував мовне планування підготованням для негомогенних мовних спільнот правопису, граматики й словників. Однак потім він почав тлумачити МП значно ширше, зараховуючи сюди і культуру мовлення, і взагалі всі пропозиції щодо мовних реформ або стандартизації мови. Хауген запропонував для вибору мовної форми три, об'єктивні, на його думку, критерії: ефективності, адекватності та прийнятності. "...Ефективною є та форма, яку легко вивчити та легко вживати" [3, с. 459]; адекватною є лише форма, що передає інформацію, "яку хочуть передати особи, які вживають її, з бажаним для них ступенем точності" [3, с. 461]; форму також "повинні прийняти лідери або вона має бути прийнятною для лідерів відповідного соціуму або субсоціуму" [3, с. 464]. На нашу думку, критерій адекватності мовної форми Хаугена має принципове значення для планування якісних змін у термінології, але він стосується не лінгвістичного рівня, а логічного і змістового, інші ж запропоновані критерії – ефективності та прийнятності мовних форм – досить суб'єктивні і не можуть бути визначальними в мовному плануванні української термінології. Натомість ми вважаємо, що, по-перше, суб'єкти мовного планування мають визначати доцільність/недоцільність будь-якої форми в термінології за критеріями нормативності термінологічної одиниці, які встановлюють науковці; по-друге, мовне планування не повинно бути довільним, його має обмежувати система української мови.

Відзначимо, що задовго до появи публікацій Хаугена деякі мовознавці почали порушувати й вирішувати проблеми такого типу, зокрема лінгвісти Празької школи розглядали у своїх працях шляхи й засоби вдосконалення літературних мов.

У вітчизняному мовознавстві здавна панувала думка, що мовні процеси можна регулювати, і що теоретичну настанову реалізовували в конкретній нормалізаторській діяльності науковців щодо української мови, зокрема її термінологічного фонду. Аналізуючи мовне планування термінології в Україні більше як за 80 років, ми дійшли висновку, що у ньому можна виділити кілька періодів: 1) 20-і рр. – сер. 30-х рр. XX ст.; 2) друга пол. 30-х рр. – 80-і рр. XX ст.; 3) 90-і рр. XX ст. – поч. XXI ст. Підґрунтям для виділення періодів є такі чинники: мета, з якою регулюється розвиток української термінології; мовна політика в державі, яка має

забезпечити досягнення цієї мети; критерії нормативності термінологічних одиниць, на які орієнтуються суб'єкти мовного планування. Мовну політику ми розуміємо як “сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі” [2, с. 328].

Мовне планування відбувається здебільшого такими способами: 1) пряме втручання у функціонування мови, унаслідок чого замінюють мовні форми або засоби; 2) рекомендації носіям мови обрати одну з кількох уже наявних мовних форм. Зауважимо, що в кожному з виділених періодів мовного планування української термінології активні обидва зазначені шляхи. Планування в мові можна запроваджувати прямим диктатом зверху* як вияв певної мовної політики в державі, але суб'єктами мовного планування можуть бути і певні наукові установи, й окремі особи.

20-і рр. – сер. 30-х рр. ХХ ст. У цей період простежується зв'язок основних тенденцій мовного планування національної термінології з початком українізації в Україні, що сформувалася як політика держави вже до 1925 року. Вплив українізації на становище української мови і на ставлення до неї був неоднозначним, оскільки здійснювалася ця політика непослідовно і “зверху”. І все ж під час українізації українську мову почали вживати майже в усіх сферах суспільно-політичного життя України, стала мовою законодавства, науки та освіти, частково армії. У цей період відродження української нації та української культури особливо зросла потреба у розвиненій науковій термінології, що не могло не активізувати термінологічну роботу в Україні. У термінотворчій практиці тих років простежується орієнтація на національні терміни, створені відповідно до системних можливостей української мови, що є, власне, метою мовного планування в цей час. Основними критеріями нормативності мовних форм у термінології були системний та національний. Відзначимо, що лексикографічні праці цього періоду містять обмежену кількість термінів, запозичених через російську мову і скалькованих з неї, але процес цей уже починався.

Друга пол. 30-х рр. – 80-і рр. ХХ ст. В українському мовознавстві цього періоду свідоме втручання в мову називали, як правило, “мовним будівництвом”, і тільки в останні роки термін “мовне планування” набув широкого вжитку в науковому обігу. Саме з другої половини 30-х рр. минулого століття почалося орієнтування на російську термінологію й основним способом термінотворення в українській науковій термінології стало калькування з цієї мови. Визначальними щодо норми в термінології були критерій відповідності системі російської мови та статистичний критерій, які дуже взаємопов'язані в цей час. Перший критерій офіційно не висувався, проте матеріал термінологічних та інших словників, а також теоретичні настанови українських радянських лексикографів і термінологів дозволяють уважати його актуальним у зазначений період. У цей час мовну політику в Радянському Союзі визначала теорія “злиття націй і їхніх мов”. Саме за цією теорією мали нівелюватися національні особливості народів СРСР, зокрема мовні відмінності, що і становить мету мовного планування в українській термінології в аналізованій період. Унаслідок такого “мовного будівництва” в Україні руйнувалися системні межі української мови, а саме поняття “система української мови” робилося все більш невиразним. На нашу думку, є всі підстави твердити, що в Україні ця відома теорія “злиття націй і їхніх мов” найбільше негативно позначилася на українській науковій термінології.

90-і рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Тривале використання українцями російськомовної наукової літератури максимально наблизило українську термінологію до російської. Відновлення і встановлення української ідентичності термінів, які не повинні суперечити системі української літературної мови, можна визначити як мету здійснюваного зараз мовного планування у вітчизняній термінології. Якісні зміни в українській термінології плануються в цей період з урахуванням двох основних критеріїв нормативності мовних одиниць – системного й національного, як і у 20-і – сер. 30-х рр. ХХ ст., але на іншому якісному рівні. Основні напрями мовної політики в незалежній Україні відбиті у чинній Конституції, у “Декларації прав національностей України” та в декількох Законах України. “Мовну політику України на загальнодержавному рівні загалом можна характеризувати як помірковано-обережну й недостатньо послідовну з прагненням до уникнення радикальних заходів” [1, с. 40] Усі процеси в Україні, спрямовані на розширення соціального функціонування української мови в національному варіанті, уповільнено. У цій ситуації для досягнення мети мовного планування у сучасній вітчизняній термінології велике значення має те, що українська мова набула державного статусу. Мова розкриває свої можливості тоді, коли її постійно вживають в основних сферах життя суспільства – освіти, науці, культурі, діловодстві.

Викладений матеріал дає змогу зробити такі висновки:

1. Виділені періоди у мовному плануванні української термінології логічно співвідносяться з певними етапами історії українського народу. Мовні питання для України завжди були і залишаються питаннями політичними, бо офіційний статус мови в державі визначає не тільки сфери реалізації мови, але й матеріальні форми її існування.

2. Стан сучасної української термінології порівняно з попередніми роками підтверджує ефективність свідомого втручання у функціонування й розвиток мови, якщо воно, по-перше, обмежене системними можливостями самої мови, по-друге, ґрунтується на критеріях нормативності мовних одиниць, визначених науковцями на лінгвістичних засадах.

* диктат зверху має бути науково обґрунтований і повинен захищати, а не знищувати мову – *ред.*

3. Досвід мовного планування української термінології потребує подальшого теоретичного осмислення, що має важливе значення для практики змінення мовних форм у терміносистемах. Термінологи України не тільки вдосконалюють наявну термінологію вже понад десятиріччя, але й створюють підґрунтя для розвитку національної термінології відповідно до системних властивостей української мови, створюють її майбуття.

1. Тараненко О.О. *Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі)* // *Мовознавство*. – 2003. – № 2–3. – С. 30–55. 2. "Українська мова". *Енциклопедія*. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 2000. – 752 с. 3. Хауген Э. *Лингвистика и языковое планирование // Новое в лингвистике: Социолінгвистика*. – Вып. VII. – М: Прогресс, 1975. – С. 441–472.

УДК 801.3+001.4

Михайло Гінзбург, Софія Левіна, Ірина Требульова
НДПІАСУтрансгаз, м.Харків

ЩОДО СИСТЕМНОСТІ ПОДАННЯ ЗВОРОТНИХ ВІДДІЄСЛІВНИХ ПРИКМЕТНИКІВ ІЗ ПРЕФІКСОЇДОМ САМО-

© Гінзбург М., Левіна С., Требульова І., 2004

Проаналізовано підходи до подання зворотних віддієслівних прикметників у сучасних словниках та працях з термінознавства і запропоновано систему правил.

Approaches to presentation of reflexive verbal adjectives in modern dictionaries and works on terminology are analyzed and the system of rules is suggested.

Одним зі складників концепції подання процесових понять українською мовою повинні стати методичні рекомендації щодо моделей побудови віддієслівних прикметників із префіксоїдом само-, які широко вживають у науково-технічних текстах. Такі прикметники описують окремий випадок неперехідних дійових властивостей учасників дії, коли дія спрямована на себе.

Укладачі сучасних словників (наприклад, [1; 2; 3; 4; 5] та інші), розв'язуючи цю проблему для конкретних понять, знайшли та запропонували багато влучних українських термінів, але, на жаль, і в цих словниках немає чіткої системи подання таких прикметників.

Загальні рекомендації як треба позначати неперехідні дійові властивості подано в п. Г.9.5 ДСТУ 3966-2000 [6], але особливості подання прикметників з префіксоїдом само- в цьому стандарті не розглянуто.

У роботі [7, вставка] показано недоліки наявних у літературі підходів до побудови таких прикметників та запропоновано вживати зворотні дієприкметники з префіксоїдом само- у функції прикметників. Але така рекомендація суперечить правилам українського наукового стилю, застандартизованим у ДСТУ 1.5:2003 [8], оскільки п. 5.1.1 цього стандарту містить вимогу вживати всі мовні засоби за своєю призначеністю. Тобто недоцільно вживати дієприкметники в прикметниковому значенні.

Отже, актуальна для термінології проблема побудови моделей віддієслівних прикметників із префіксоїдом само- не знайшла свого розв'язку і це є причиною розбіжностей у поданні таких термінів у словниках.

Аналіз термінологічних словників показує, що для здатності виконувати дію, спрямовану на виконавця, часто-густо вживають прикметники, що описують здатність бути об'єктом дії, із префіксоїдом само-. Наприклад,

Здатність бути об'єктом дії (пасивна здатність)	Здатність бути учасником неперехідної дії (неперехідна здатність)
<i>відновна система</i> (рос. <i>восстанавливаемая система</i>) — це система, відновлення працездатного стану якої передбачено нормативною та (чи) конструкторською документацією [9, п. 3.10]	<i>самовідновна ізоляція</i> (рос. <i>самовосстанавливающаяся изоляция</i>) — це ізоляція електротехнічного виробу, яка повністю самовідновлює свої ізоляційні властивості після повного розряду [10, п. 87]
<i>перекидна скриня</i> (рос. <i>опрокидывающийся ящик</i> [3, с. 436]) — це скриня, яку можна перекинути	<i>самоперекидний візок</i> (рос. <i>самоопрокидывающаяся</i> [3, с. 325; 11, с. 267; 12, с. 647] <i>тележка</i>) — це візок, який за своєю конструкцією здатний сам перекидатися

У деяких словниках для того, щоб описати здатність бути суб'єктом неперехідної дії, рекомендують уживати прикметники на -льн(ий), -івн(ий) із префіксоїдом само-, наприклад, *саморегульовальний*, *самозавантажувальний*, *самовизначальний*, *самокоректувальний*, *самоналаштовувальний*, *самогартівний*